

М. В. ГУТНИК, канд. іст. наук, НТУ «ХП»

РОЗВІДКА ВУГІЛЬНИХ РОДОВИЩ НА УКРАЇНІ У XVIII – НА ПОЧАТКУ XIX СТ.

У статті розглядається початковий етап розвідки вугільних родовищ на теренах сучасної України. Наводяться дані про функціонування гірничих установ у царській Росії. Аналізуються умови, в яких працювали перші геологи-самоучки.

Ключові слова: кам'яне вугілля, Україна, дослідники вугільних родовищ, гірниче відомство Російської імперії, Донбас, шахтар

Вступ. Промислова революція, як відомо, розпочалась у другій половині XVIII ст. у Великій Британії і впродовж наступного століття поширилась на інші країни Європи, США та Японію. Парова машина, що стала рушієм цієї революції, працювала на вугіллі. Для ведення війни з Туреччиною і Швецією царська Росія потребувала значного збільшення витрат заліза для виробництва озброєння і будівництва флоту. Тому, вже на початку XVIII ст., Росія ввозить кам'яне вугілля з Великої Британії. Навіть за високої ціни такого вугілля виробництво виробів виходило дешевше, ніж при використанні деревного вугілля, крім того, зберігався ліс для виробництва флоту. З використанням парової машини у Російській імперії потреба у вугіллі стала ще більш актуальною.

Історії відкриття покладів вугілля на Україні присвячено чимало публікацій. У працях природодослідників В. І. Вернадського, О. Є. Ферсмана, Ф. Д. Бублейнікова, О. В. Хабакова та інших [1–4] історія відкриття корисних копалин представлена як історія одного з розділів геології. У більшості історичних робіт, що вийшли друком у XX ст. [5–7], інформація має радянське ідеологічне забарвлення і подана в обсязі розвідок всієї Російської імперії, частиною якої на той час була Україна. У працях останніх десятиліть Гайко Г. І., Журило А. Г., Брітан В. Т., Гріффена О. Л. [8–11] висвітлюються окремі питання розвідки вугільних родовищ або становлення металургії на Україні на початку XX ст., а попередній період майже не досліджується.

Метою статті є дослідження українського фактажу щодо розвідки покладів вугілля у XVIII – на початку XIX ст.

На початку XVIII ст. на півдні Російської імперії розгорнулась активна діяльність з організації пошуків вугільних родовищ, де питання забезпечення паливом козацьких і державних кузень та солеварень було особливо загостреним. У 1703 р. для розвідки покладів вугілля на теренах сучасної України цар Петро I видає наказ створити спеціальну державну групу дослідників-самоучок на чолі з досвідченим рудознавцем В. М. Лодигінім. Всі знайдені зразки направляли до особливої урядової установи – Приказу рудокопних справ (створений у м. Москві 02 вересня 1700 р.). До його складу входило 12 осіб, а керівництво доручено окольничому О. Т. Ліхачеву та дяку

К. Боріну, який добре знав гірничу справу [12, с. 30; 13, с. 20]. частину, а розшук руд у Сибірі було віддано Сибірському приказу. За період 1700–1711 рр. було досліджено 121 рудне родовище в Європейській частині Росії. Зразки знайдених руд перевірялись у спеціальній лабораторії. Крім того, Приказ вів гірничопромислове будівництво, збирав відомості про добути метали, відводив землі під рудники, видав підготовкою фахівців з гірничої справи, карав за приховання руд. У 1711 р. через брак розпорядних прав, відсутності рудознавців і необхідних матеріальних коштів Приказ було скасовано, а усі його функції передано губернаторам, які зіткнулись з тими ж труднощами [5, с. 126].

17 травня 1715 р. за наказом Петра I Приказ рудокопних справ було відновлено і під назвою Рудна канцелярія 15 липня 1715 р. переведено до Петербургу як загальноросійський орган, який зосереджував у свої руках керівництво усією гірничою промисловістю. Завдання з гірничої справи, покладені на цю установу, знову не були вирішені [5, с. 127].

10 Грудня 1719 р. спеціальним наказом Петра I було утворено Берг-колегію, якій доручалось керівництво всією гірничою промисловістю країни. Першим президентом колегії було призначено сподвижника Петра I графа Я. В. Брюса. До зобов'язань Берг-колегії входило збирання і розгляд повідомлень про знайдені руди, а також дослідження цих руд (для цього тут було організовано спеціальну лабораторію). Установа визначала місця для закладення рудників, надавала матеріальну допомогу заводчикам, звільняла наново побудовані заводи від виплати державі десятої частки прибутку, а також звільняла заводських майстрових від державних податей і повинностей.

Берг-колегії було надано право запрошувати на службу іноземних гірничих фахівців, вести судочинство з питань гірничої справи, закуповувати для потреб держави золото, срібло, мідь та селітру у приватних промисловців, видавати дозволи на продаж закордон заліза, свинцю, олова й різноманітних мінералів. Разом з тим, до обов'язків цієї державної установи була покладена турбота про удосконалення устаткування гірничо-металургійних підприємств [5, с. 129].

Однією з головних задач Берг-колегії було широке залучення приватних капіталів у гірничо-металургійну промисловість [14, с. 6].

Разом з організацією Берг-колегії було видано державне законоположення про використання надр землі, за яким пошуки родовищ та їхню розробку дозволялось вести кожному, не дивлячись на те, кому належали ці землі. Таким чином, відбулося відокремлення прав на надра землі від прав на її поверхню [6, с. 21–22].

До групи В. М. Лодигіна, керівника дослідників вугільних родовищ на Україні, входив і Г. Г. Капустин, якого чимало дослідників вважають першовідкривачем донецького вугілля. Г. Г. Капустин народився у сім'ї закріпаченого селянина у с. Даниловському Костромського повіту. Був

піддячим земських справ у «Приказній ізбі» (установі місцевого урядування). 1715 р. переїхав до Санкт-Пітер-Бурху (назва міста Санкт-Петербург до 1720 р.), де і почав працювати у групі рудознавців [14, с. 9].

Восени 1721 р. В. М. Лодигін відрядив Г. Г. Капустина для розвідки прибережної смуги р. Сіверський Донець у козачі містечка. Українські козаки захищали південні кордони Російської держави від постійних набігів кримських татар, ногайців та інших кочових племен. Поблизу р. Кундручої (ліва притока Сіверського Донцю) Г. Г. Капустиним було знайдено кам'яне вугілля [14, с. 8–9].

Розглянувши повідомлення Г. Г. Капустина, Петро I 07 грудня 1722 р. підписав Наказ про організацію експедиції до Оленів гір (сьогодні територія м. Лисичанськ) для копання кам'яного вугілля і руд, а також випробування добутих зразків [3, с. 54]. Пуд (16,38 кг) вугілля, яке привіз Г. Г. Капустин, В. М. Лодигін направив випробувати до Артилерійської канцелярії, а руду відправив для досліджень до Берг-колегії. Руда містила золотник (4,27 г) срібла і три золотника золота. Додатковий аналіз кам'яного вугілля було виконано у лабораторії Берг-колегії іноземними майстрами, керівником яких був Марко Реер [7, с. 127].

Проби вугілля, що проводили іноземці, були негативними. З цього приводу існує дві версії. Перша – це був антрацит, який не вмiли спалювати, бо він погано запалюється, хоча і має найбільшу теплоту згорання. Друга, на думку директора Луганського регіонального науково-дослідницького центру з проблем історії Донбасу В. І. Подова, – Г. Г. Капустин привозить навесні 1723 р. партію руди і три пуди пустої породи, а не кам'яного вугілля [15, с. 8]. Через такі результати Г. Г. Капустин ніякої винагороди не отримав, а лише витратив свої гроші для відправлення зразків вугілля у строк [6, с. 24–25].

Поряд із Г. Г. Капустиним відкривачами донецького вугілля був помічник губернатора Київської губернії М. Вепрейський, який брав активну участь у освоєнні соляних родовищ на півночі Донеччини, а також комендант Бахмутської фортеці (сьогодні м. Артемівськ) капітан Ізюмського слобідського полку С. Чирков.

На той час ліси у цій місцевості були практично вирубані, тому М. Вепрейський і С. Чирков у 1721 р. опікуючись стабільною роботою Торських та Бахмутських солеварень, організують пошуки альтернативного деревині палива. Скоріш за все, місцеві мешканці, які вже використовували вугілля у побуті, вказали на місця виходу вугільних пластів на поверхню у районі р. Біленької (с. Городище поблизу м. Перевальська), а також у балці Скелеватій поблизу р. Лугань, бо як інакше пояснити, що недосвідчені рудознавці у першій же експедиції знайшли вугільне родовище. Зібрані зразки кам'яного вугілля і руди були відібрані та відправлені наприкінці 1721 р. до Санкт-Петербурга у Камор-колегію, а звідти – у Берг-колегію. Їхне випробування засвідчило високу якість бахмутського вугілля [16, с. 137].

У 1723 р. під керівництвом М. Вепрейського та С. Чиркова було розпочато промислову розробку вугільних покладів, що виходили на поверхню. До цієї роботи залучили близько 200 робітників, але до будівництва шахти справа не дійшла. Набіги кочових племен з Криму і Причорноморських степів на довгий час затримали промисловий видобуток кам'яного вугілля і солі. Лише 1739 р., після підписання Белгородської мирної угоди між Російською імперією та Туреччиною, на Донецькому краї поновлюються попередні пошуки [17, с. 155].

Враховуючи нагальну потребу імперії у вугіллі, а також для більш детального дослідження вже відомих родовищ, Петро I запросив іноземних фахівців. У 1724 р. до Росії з Великої Британії прибули п'ять гірничих майстрів. Серед запрошених були Я. Ніксон і С. Ронталер. Так, вже у травні 1724 р., Берг-колегія посилає у райони річок Дону і Дніпра для пошуків вугільних родовищ дві експедиції: загін Я. Ніксона, яку супроводжував Г. Капустин (його перевели з піддячих у підканцеляристи), унтер-офіцер А. Маслов, гірничі учні І. Бекетов і Я. Власов (з 04 грудня 1724 р. до експедиції залучились придворний І. Телепнев і гвардії сержант О. Межаєв, загалом 11 осіб) і групу С. Ронталера, який супроводжував шукач руди унтер-офіцер Семенівського полку Б. Нікулін, перекладач Я. Граматін. До завдань першої експедиції входили подальші пошуки і розвідка вугілля у Бахмутському повіті. Друга експедиція повинна була шукати вугілля в районі Дніпра, від Дорогобужа до Києва [14, с. 35, 39, 40, 44; 17, с. 153].

Експедиціям були дані інструкції Берг-колегії, а також інвентар і кошти для ведення розвідки. Наприклад, експедиція Я. Ніксона мала бурову установку «гірничий бурав», за допомогою якої можна було вести буравлення до глибини 100–130 м. З іноземними фахівцями, на вигідних для них умовах, було укладено договір строком на 5 років. У середині 1724 р. експедиція С. Ронталера поряд з іншими корисними копалинами знайшла поклади кам'яного вугілля, мідної і срібної руди. Інша ситуація відбувалась в експедиції Я. Ніксона, про ледарювання останнього неодноразово доповідалось у Берг-колегію. Експедиція ніде не знайшла вугілля, а також тут зіграла свою роль нестача досвіду останнього. Так чи інакше, але 1725 р. Берг-колегією було прийнято рішення про відправлення Я. Ніксона додому [7, с. 217].

Після смерті Петра I у 1725 р. гірниче відомство Російської імперії практично припинило розвідку кам'яного вугілля у Донбасі. Більшість наукових розвідок у цей період вели геологи-одинаки, без належного обладнання. Професор Катеринославського університету М. Г. Ліванов, наприклад, проводив геологічні дослідження Донбасу і виявив численні ознаки кам'яного вугілля, залізних руд, мармуру, тощо. Та ці знахідки були лише доповненням до основних розвідок ученого, коло інтересів якого складало вивчення ґрунтів, кормових ресурсів і сільського господарства [18, с. 89–92].

08 жовтня 1731 р. Берг-колегія була об'єднана з Мануфактур і Комерц-колегіями, її очолив таємний радник О. Нарішкін. З 04 вересня 1736 р. керування гірничою справою було вилучено з функцій об'єднаної Колегії і передано до Генерал-Берг-дирикторіуму. Очолив його німець, генерал Берг-директор Курт фон Шемберг. З появою Директоріуму розпочався процес приватизації гірничозаводської промисловості. Пошуки корисних копалин у Донецькому басейні поновлюються за рахунок коштів промисловців [12, с. 41].

У 1780-і рр. головним споживачем вугілля став військовий флот. На чорноморських судах встановлювали парові котли. Пошуками, розвідкою і розробкою кам'яного вугілля поблизу Лисичого байраку (сьогодні м. Лисичанськ) силами моряків-чорноморців проводив у 1791 р. інженер-капітан М. Ф. Аврамов [19]. Видобуток вугілля не був систематичним. Доставка вугілля здійснювалась гужовим транспортом, частково сплавали Сіверським Донцем. До того ж, моряки розробляли оголені пласти. В 1795 р. тут було закладено першу шахту. Двадцятигодинна праця шахтарів була каторжною. До неї залучали кріпосних і злочинців. Вугілля видобували вручну. У незручному положенні, лежачи на боку або на спині забійник цілий день бив ручним інструментом (обушком) по твердому пласту вугілля. Інші робітники-саночники, повзаючи на карачках, витягували важкі санки-лотки, навантажені вугіллям, з тісних забоїв у більш широкі підземні коридори, прорублені у товщі землі (штреки). Повільно рухалися осліплі від вугільного пилу та від постійної п'тьми коні, які вивозили з штреків навантажені вугіллям дерев'яні вагонетки. Механізації та техніки безпеки не було взагалі [20, с. 8, 46].

І лише навесні 1794 р. на запрошення російського уряду досліджувати східні землі України з метою промислового використання кам'яного вугілля приїхав шотландський інженер Карл Гаскойн. Останній знайшов можливим у перспективі налагодити промисловий видобуток вугілля і будівництво тут заводів [9, с. 23]. 14 листопада 1795 р. було закладено ливарний завод на р. Лугань поблизу с. Кам'яний Брод (сьогодні м. Луганськ), який вже за два роки було введено в експлуатацію.

Інженери Луганського ливарного заводу у 1802 р. знайшли вугілля поблизу с. Успенське, у 1806 р. – відкрили Зайцевське кам'яновугільне родовище недалеко від Щербинівських хуторів (сьогодні м. Дзержинськ Донецької обл.) [12, с. 70].

07 квітня 1742 р. Берг-колегія та її московська контора були відновлені, а 01 травня 1784 р. ліквідовані вдруге. 19 листопада 1796 р. Берг-колегія знову відновлена, а 16 липня 1807 р. її функції були передані Гірничому департаменту – державній установі з управління гірничими підприємствами Росії. Департамент складався з Гірничої ради та Гірничої експедиції. Гірнича рада займалась розглядом наукових проблем, а також підготовкою законодавчих актів з гірничої частини. Експедиція була виконавчим органом

і відала численними господарськими справами, у тому числі бухгалтерією усіх заводів та іншим майном гірничого відомства. З утворенням департаменту розвідка родовищ та їхнє освоєння сповільнились, але більш сприятливо розвивалася картографія. Таке вивчення здійснювалося державними геологічними експедиціями та добровільними науковими товариствами, а також власниками заводів [6, с. 22].

1826 р. на Луганський ливарний завод вже у якості берг-інспектора приїздить Є. П. Ковалевський, першого разу він був на заводі у якості практиканта Гірничого кадетського корпусу (сьогодні Санкт-Петербурзький державний гірничий інститут). Саме цей геолог-дослідник склав першу геологічну мапу Донецького басейну. На цю мапу було нанесено 25 основних родовищ вугілля. До 1840 р. у Донбасі було розвідано близько 40 вугільних пластів. Лише у двох повітах Катеринославського губернії – Бахмутському і Слав'яносербському було відомо 42 кам'яновугільних і три антрацитових родовища [12, с. 72–73].

У 1833 р. генерал-майор корпусу гірничих інженерів О. Б. Іваницький досліджував Маріупольський округ, у 1839 р. він досліджує Муїську долину Черкаського округу і частину Бахмутського повіта, інженер Анісімов цього року досліджував частину Ізюмського повіту, а інженер-капітан Томілов – Слав'яносербський повіт. Поблизу Луганська проводив дослідження Летунівський. Таким чином, було дано старт систематичним розвідкам вугільних родовищ [12, с. 78].

Після скасування кріпосного права у 1861 р. промисловий капіталізм у Росії почав розвиватися прискореними темпами. Пошуки корисних копалин на півдні імперії стали ще більш актуальними. Розпочате Є. П. Ковалевським послідовне наукове вивчення Донецького кряжу продовжив вихованець Дерптського університету (сьогодні Тартуський університет, Естонія) Г. П. Гельмерсен [12, с. 83]. За наказом царя Олександра II з 1863 р. під керівництвом гірничого інженера Г. П. Гельмерсена були розпочаті геогностичні роботи з вивчення покладів залізних руд, кам'яного вугілля Донецького басейну для їх подальшої розробки. З наступного року розпочинаються фундаментальні дослідження корисних копалин на значній території Російської імперії – у Харківській, Катеринославській й Таврійській губерніях, а також землях Війська Донського (сучасна Луганська і Донецька області) [21].

Висновки. Таким чином, процес освоєння земних надр на теренах сучасної України залежав і міг здійснюватися лише за економічної зацікавленості заводчиків, військової стабільності регіону, освіти гірничих майстрів, необхідного устаткування, наявності досвідчених рудознавців і шахтарів, належної медичної допомоги та побуту.

На жаль, видобуток «Сонячного каменю» з надр української землі й сьогодні має чимало проблем, що потребують нагального вирішення.

Список літератури: 1. *Химическое строение биосферы Земли и её окружения* [Текст] / В. И. Вернадский; Акад. наук СССР, Ин-т геохимии и аналит. химии им. В. И. Вернадского. – М.: Наука, 1965. – 374 с. 2. *Ферсман А. Е.* Геохимия России. Вып. I. / Ферсман А. Е. – Петроград: Научное химико-техническое издательство, 1922. – 214 с. 3. *Бублейников Ф. Д.* Клады земли [Текст] : (полезные ископаемые) / Ф. Д. Бублейников; под ред. чл.-кор. Акад. наук СССР Д. И. Щербакова. – М.: Воениздат, 1952. – 191 с. 4. *Хабаков А. В.* Очерки по истории геолого-разведочных знаний в России [Текст] : (материалы для истории геологии). Ч.1 / А. В. Хабаков, ред. А. Л. Яншин. – М.: Изд-во Моск. о-ва испыт. природы, 1950. – 212 с. 5. *Кузин А. А.* История открытий рудных месторождений в России до середины XIX века [Текст] / Кузин А. А.; ред. С. В. Шухардин; Институт истории естествознания и техники АН СССР. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 360 с. 6. *История* технического развития угольной промышленности Донбасса. В 2-х т. / [глав. ред. А. Н. Щербань]. – К.: Наук. думка, 1969. – Т. 1. – 654 с. 7. *Зворыкин А. А.* Открытие и начало разработки угольных месторождений в России [Текст] / А. А. Зворыкин. – М.: Гос. науч.-техн. изд-во Ин-та угольной пром-сти СССР, 1949. – Т. 1.: Исследования и документы. – М.: Гос. науч.-техн. изд-во Ин-та угольной пром-сти СССР, 1952. – 356 с. 8. *Гірництво й підземні споруди в Україні та Польщі (нариси з історії)* / [Г. Гайко, В. Білецький, Т. Мікось, Я. Хмура]. – Донецьк: УКЦентр, Донецьке відділення НТШ, «Редакція гірничої енциклопедії», 2009. – 296 с. 9. *Журило А. Г.* Некоторые вопросы становления металлургии Юга России / Журило А. Г. // Вісник Національного технічного університету «ХПІ» [зб. наук. праць / наук. ред. Є. І. Сокол]. Тематичний випуск: Нові рішення в сучасних технологіях. – Харків: НТУ «ХПІ», 2011. – Вип. 9. – С. 52–61. 10. *Британ В. Т.* Становление металлургической промышленности, науки и образования в Донецко-Криворожском бассейне (вторая половина XIX – начало XX вв.) / В. Т. Британ // Вісник Національного технічного університету «ХПІ» [зб. наук. статей / наук. ред. В. І. Ніколаєнко]. Тематичний випуск: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ», 2011. – Вип. 37. – С. 10–19. 11. *Гріфен О. Л.* Розвиток правил безпеки вітчизняного вуглевидобутку як відображення технічного прогресу в гірництві // Матеріали 10-ї Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії науки і техніки» (м. Київ, 6–8 жовтня 2011 р.). – К.: Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК, 2011. – С. 142–145. 12. *Марягин Г. А.* Исследователи недр Донбасса / Г. А. Марягин. – Углетехиздат, 1951. – 164 с. 13. *Холостов П. Е.* Краткий исторический очерк горнозаводского дела в Олонецком крае и обзор деятельности Александровского пушечно-литейного завода в продолжение его столетнего существования (1774–1874) / Холостов П. Е. – Петрозаводск: Губернская тип-ия, 1874. – 50 с. 14. *Зворыкин А. А.* Первооткрыватели каменноугольных бассейнов СССР / Зворыкин А. А. – М.: Правда, 1950. – 32 с. 15. *Кононова Н.* Владимир Подов – самый продуктивный краевед Луганщины / Наталия Кононова // Новости Луганска и Луганской области. CityNews – 2005. – 2 мая. 16. *Білецький В.* Історія гірництва як складова цивілізаційного поступу: актуальність, досягнення і перспективи / Володимир Білецький, Геннадій Гайко // Україна: культура спадщина, національна свідомість, державність [зб. наук. праць / наук. ред. Я. Д. Ісаєвич]. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. – Вип. 21. – С. 131–143. 17. *Костыря И. С.* Думы о Донбассе : В двух частях / Костыря И. С. – Донецк : ЧП «ЦСО», 2007. – 480 с. 18. *Корифеї* української науки. Нариси про видатних діячів науки і техніки. До 135-ї річниці створення Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова / В. П. Шкварець, М. М. Шитюк, Ю. І. Гузенко [та ін.]. – Миколаїв: Тетра, 2000. – 267 с. 19. *Кострица Ю. П.* «Шахта Матросская» 2001. Уголь Лисичанска для черноморского флота (историко-краеведческий очерк) / Ю. П. Кострица. – Електронний ресурс. – Режим доступа : http://lisichansk.info/articles.php?article_id=80 20. *Клементьев С. Д.* Управление машинами и механизмами на расстоянии [Текст] / С. Д. Клементьев. – М.: Воениздат, 1954. – 159 с. 21. *Жаров А.* Подробная карта Донбасса для Джона Юза [Электронный ресурс] / А. Жаров. – Електронний ресурс. – Режим доступа: <http://www.infodon.org.ua/uzovka/553>.

УДК 550.3:001.89 (091)

Розвідка вугільних родовищ на Україні у XVIII – на початку XIX ст./ М. В. Гутник // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Історія науки і техніки. – Х. : НТУ «ХПІ», 2013. – № 48 (1021). – С. 52–59. – Бібліогр.: 21 назва.

В статье рассматривается начальный этап разведки угольных месторождений на территории современной Украины. Приводятся данные о функционировании горных учреждений в царской России. Анализируются условия, в которых работали первые геологи-самоучки.

Ключевые слова: каменный уголь, Украина, исследователи угольных месторождений, горное ведомство Российской империи, Донбасс, шахтер

The initial stage of exploration of coal deposits on the territory of modern Ukraine is examined. The information about functioning of mountain establishments in tsar's Russia is set. Terms in which first self-taught geologists worked are analysed.

Keywords: coal, Ukraine, researchers of coal deposits, mountain department of the Russian empire, Donbass, miner